

**Καλλιόπη Ε. Γκαλανάκη, Χριστίνα Παπαδάκη, Don Evely,
Μιχάλης Σπυριδάκης**

Ο κομβικός ρόλος του Σαμπά στην αρχαιοτοπογραφία της επαρχίας Πεδιάδας: το παράδειγμα του μινωικού οικισμού *Βορνό – Πύργος*

ABSTRACT

Vorno / Pyrgos lies in a natural fortified location at the north limits of Samba, in the network of main passes of the Pediada region, often equated by early modern travellers with the historical-era town of Thenai. An unobstructed view and fertile fields with abundant water resources contributed to the uninterrupted habitation of the area.

The rescue excavation (2004) in Vorno / Pyrgos was conducted by the 23rd EPKA in the area of the former elementary school. Architectural remains of a Bronze Age domestic installation were revealed. Extensive deposits of stone and pisé mark an EMIB-IIA light structure of wooden uprights held in the masonry by specially-prepared mudbricks, along with Pyrgos, Vassiliki and Koumasa ware, as well as obsidian stone tools and a steatite sealstone. The main architectural phase of a three-room structure contains pottery of EMIII-MMI and MMIII-LMIA drinking/pouring, preparing/serving and storage vessels of the local Pediada ceramic workshop. There are also a few imports from north-central and south Crete.

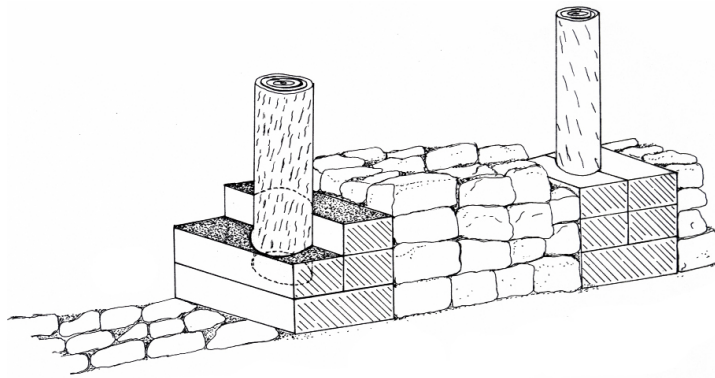
ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Επαρχία Πεδιάδας, Σαμπάς, Καστέλι Πεδιάδας, εργαστήριο Πεδιάδας, φρυκτωρίες, ξυλοδεσιές, σφραγίδα-περίαπτο, ενσφράγιστη λαβή

Ο ημιορεινός οικισμός του Σαμπά, στον Δήμο Μινώα (Εικ. 1, Χάρτες 1-2), βρίσκεται σε υψόμετρο 330 μ., είκοσι τέσσερα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της πόλης του Ηρακλείου, στο βορειοδυτικό όριο των επαρχιών Πεδιάδας και Μονοφατσίου (www.wikipedia.org). Περιβάλλεται από εύφορες εκτάσεις με καλή υδρολογία, που, κατά τα νεότερα χρόνια, απέδιδαν ετησίως, κατά μέσον όρο, εκατό σαράντα (140) τόνους σουλτανίνας, εξήντα (60) τόνους επιτραπέζιων σταφυλιών και ογδόντα (80) τόνους ελαιολάδου (Παπαδημητρίου [επιμ.] 1971, 578). Οι σημερινοί κάτοικοι, που δεν υπερβαίνουν κατά πολύ τους εκατό, ασχολούνται κυρίως με την ελαιοκαλλιέργεια και τη μελισσοκομία.

Ο οικισμός αναφέρεται με το όνομα *Saba* στον Καστροφύλακα (Κ 95), έχοντας μόλις 80 κατοίκους το 1583. Η ονομασία του είναι αραβικής προέλευσης και σημαίνει *πολύ πρωί*. Μετά την κατάκτησή του από τους Τούρκους, στα 1657, το χωριό ερημώθηκε, καθώς απέμειναν

* Ευχαριστούμε θερμά τους συναδέλφους Ρεθεμιωτάκη Γιώργο και Κάντα Αθανασία για τις εποικοδομητικές συζητήσεις μας, την Παππού Ισμήνη για την εκπόνηση των σχεδίων και τον Παπαδάκη-Πλουμίδη Γιάννη για τη φωτογράφιση του υλικού. Ιδιαιτέρως ευχαριστούμε τον Παπαδάκη Νίκο, πρόεδρο του Πολιτιστικού Συλλόγου Σαμπά, για την πολύτιμη βοήθειά του στο πεδίο.

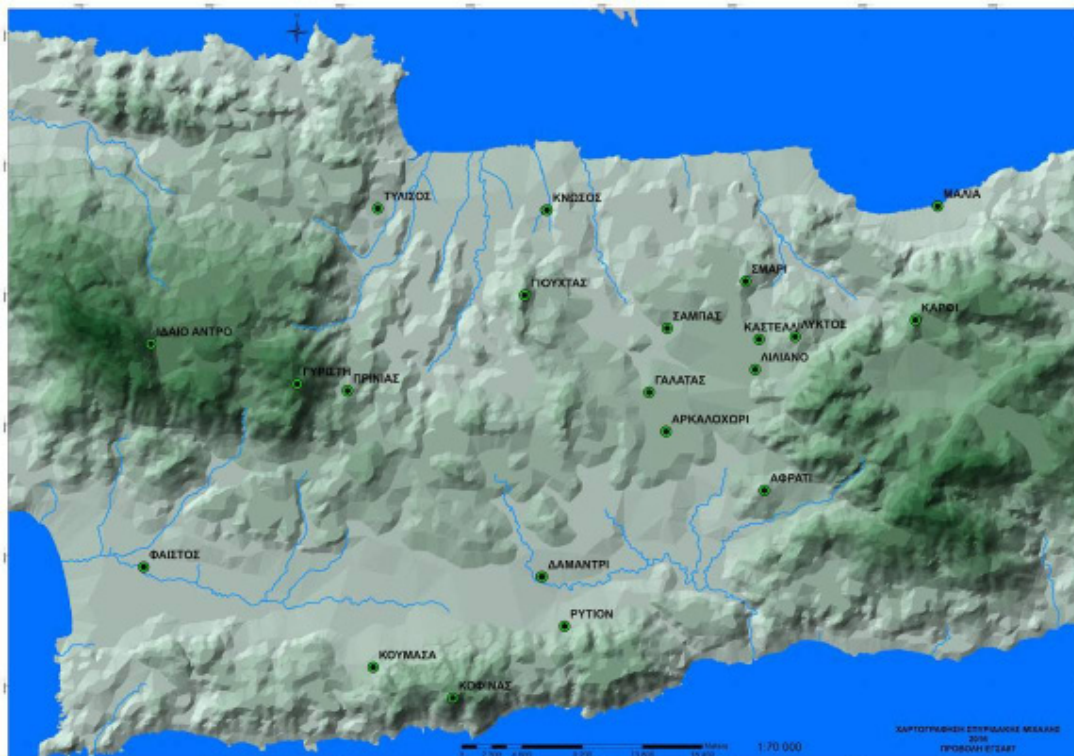
2 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

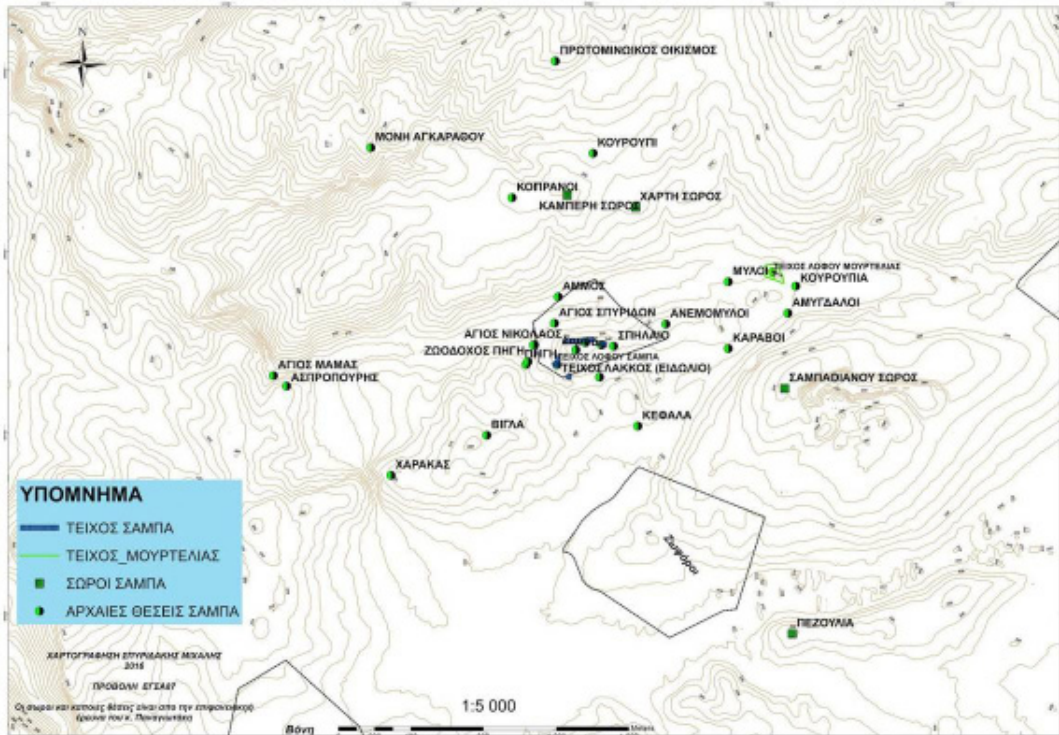
Εικ. 1. Υποθετική σχεδιαστική αναπαράσταση κατασκευής από πλινθόκτιστη βάση και ξύλινα στελέχη (Α. Καστανάκης).

σε αυτό μόλις πέντε οικογένειες Χριστιανών και ως το 1840 διοικήθηκε από τους γενίτσαρους που κατείχαν το Θραψανό. Στα χρόνια που ακολούθησαν εξελίχθηκε σε μικρή κωμόπολη με την εγκατάσταση κατοίκων από το Οροπέδιο Λασιθίου. Παρέμεινε στον Δήμο Καστελίου ως το 1898 οπότε προσαρτήθηκε στην Κοινότητα Ζωφόρων και στη συνέχεια στον Δήμο Θραψανού ως ομώνυμο δημοτικό διαμέρισμα (www.e-thrapsano.gr, www.wikipedia.org).

Ο Άγγλος ναύαρχος Τ. Α. Β. Spratt (I, 92) ταυτίζει τον Σαμπά με την αρχαία κρητική πόλη *Θεναί* που καταγράφεται από τον Καλλίμαχο (I, 43). Τόσο αυτός όσο και ο Taramelli (Μον. Αντ. ΙΧ, 369) σχολιάζουν τον μνημειώδη οχυρωματικό περίβολο των ελληνικών χρόνων στο δυτικό όριο του σύγχρονου οικισμού, για τον οποίο η Money-Coutts αναφέρει λανθασμένα ότι καταστράφηκε και μέρος του δομικού υλικού του εντοιχίστηκε στην εκκλησία του Αγίου Σίλα

Χάρτης 1. Χάρτης Κεντρικής Κρήτης.

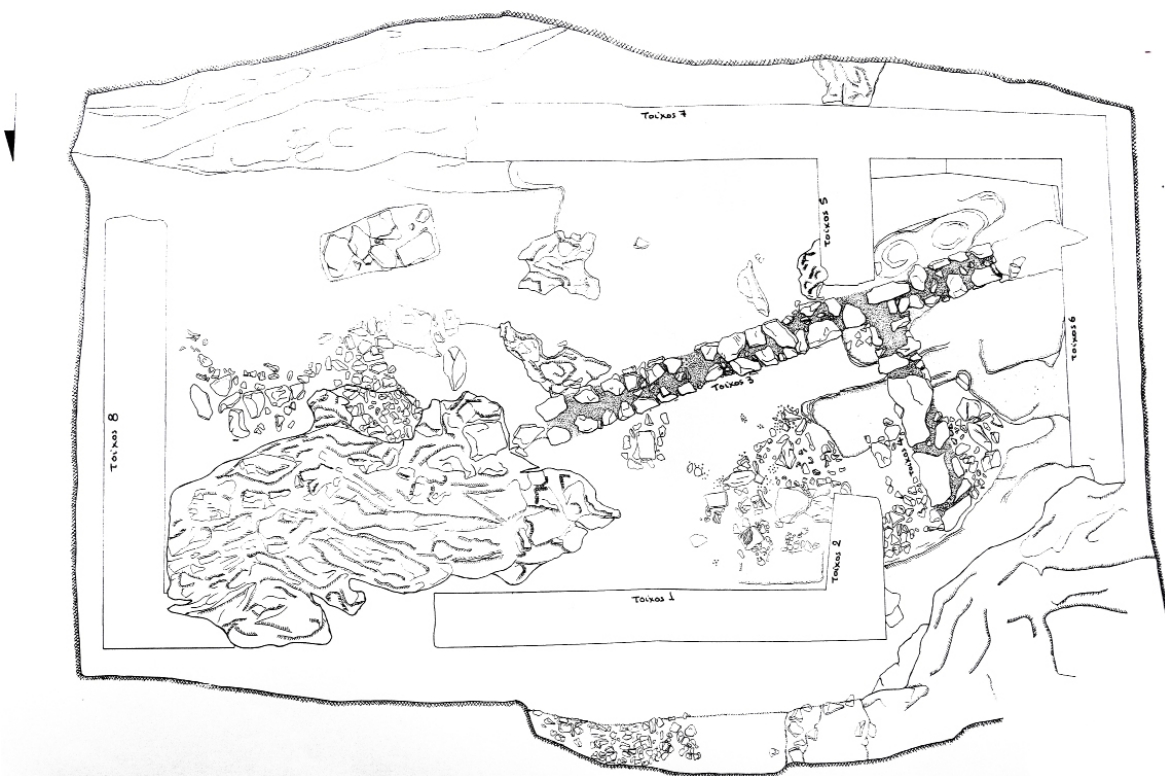
Χάρτης 2. Αρχαιολογικές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή του Σαμπά.

(Money-Coutts 1934, 80), εννοώντας, προφανώς, τον ναό του Προφήτη Ηλία. Η ίδια ωστόσο παρατηρεί, κατά την επιτόπια έρευνά της ανατολικά του χωριού και σε μικρή απόσταση από αυτό, κατάλοιπα οικοδομήματος με «κυκλώπεια», όπως αναφέρει, τοιχοποιία, γύρω από το οποίο υπήρχαν λίγα υστερομινωικά και κυρίως ύστερα ελληνιστικά ή ρωμαϊκά όστρακα (Money-Coutts 1934, 80). Πρόκειται πιθανόν για τμήμα της ίδιας οχύρωσης των ελληνικών χρόνων (Χάρτης 2). Κατά τη Βυζαντινή ή Ενετική περίοδο το ύψωμα του Σαμπά περιτειχίζεται, ακολουθώντας τον «κυκλώπειο» περίβολο των ελληνικών χρόνων, όπως μαρτυρούν τα αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα που σώζονται κυρίως βορειοδυτικά και ανατολικά του σύγχρονου οικισμού (Χάρτης 2).

Η σημασία του Σαμπά υπογραμμίζεται από δεκαετίες κυρίως μέσα από παραδόσεις κινητών ευρημάτων, με σημαντικότερη το γνωστό ΠΜ ειδώλιο από τη θέση Λάκκος (Σαουνά-Σακελλαράκη 1983, 44-46). Τοπωνυμικές μαρτυρίες, όπως *Κώμες*, *Ελληνικά*, *Πυργί*, *Βίγλα*, και πυκνά επιφανειακά κατάλοιπα των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων υποδηλώνουν την εντατική κατοίκηση της περιοχής κατά την αρχαιότητα (Χάρτης 2) καθώς και την τοπογραφική συνάφεια ενός πυκνού δικτύου οικισμών και φρουκτωριών στην ευρύτερη κτηματική περιφέρειά της (Sanders 1982, 147, Panagiotakis 2003, 413-415, Watrous υπό δημοσίευση).

Η ΣΩΣΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΥΨΩΜΑ ΒΟΡΝΟ – ΠΥΡΓΟΣ

Κατά το χρονικό διάστημα από 22/9/2004 έως 22/10/2004 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο βορειότερο όριο του λόφου του Σαμπά (Χάρτης 2, Σχέδιο 1), στη θέση

Σχέδιο 1. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση Βορνό – Πύργος.

Βορνό ή Πύργος, στο οικόπεδο του παλαιού Δημοτικού Σχολείου, έκτασης 140 τ.μ. (Γκαλανάκη, Παπαδάκη, Evely 2015). Το σχολείο κατασκευάστηκε το 1935 με οικοδομικό υλικό της παρακείμενης αρχαίας οχύρωσης και λειτούργησε ως το 1976. Η θεμελίωσή του προκάλεσε έντονη αναμόχλευση στα αρχαία στρώματα κατοίκησης όπως και οι ενταφιασμοί του 19ου αιώνα που εντοπίστηκαν βόρεια του όμορου προς Ν ναού του Προφήτη Ηλία.

Το βόρειο βραχώδες τμήμα της φυσικά οχυρής μινωικής εγκατάστασης στη θέση Βορνό – Πύργος εξασφαλίζει ανεμπόδιση οπτική επαφή με τον Σωρό του Καμπέρη βορειοανατολικά, το ύψωμα του Ασπροπούρη δυτικά και τις νοτιότερες υπώρειες του Γιούχτα νοτιοδυτικά (Χάρτες 1, 2). Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν πενιχρά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο κύριων οικιστικών φάσεων, ανάμεσα στα βραχώδη εξάρματα της βορειοανατολικής και νοτιοδυτικής πλευράς του οικοπέδου (Σχέδιο 1). Αναλυτικότερα, βορειοανατολικά διερευνήθηκε εκτεταμένη ομοιογενής απόθεση, μέσου πάχους 0,50 μ., από αργούς λίθους μικρού και μέσου μεγέθους, αργιλόχωμα και θραύσματα πλίνθων, κύριου προσανατολισμού από Α προς Δ, μαζί με ΠΜ ΙΒ-II κεραμική, που ονομάστηκε συμβατικά Χώρος 1. Επισημαίνεται ότι, αν και λόγω της έντονης αναμόχλευσης, υπήρχε πρώιμη κεραμική σε όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου, συχνά έως και τα ανώτερα στρώματα, αυτή ήταν πυκνότερη και σε άμεση συνάφεια με αρχιτεκτονικά λείψανα μόνο στην περιοχή του Χώρου 1.

Τα θραύσματα των πλίνθων και οι λίθοι πιθανόν αποτελούν κατάλοιπα κατεστραμμένου δομικού υλικού, όπως εξάλλου και οι πυκνοί θύλακες αργιλοχώματος που βρέθηκαν αναμεμιγμένοι με χώμα στην περιφέρεια του λιθωσώρου. Η ανέγερση του σχολείου είχε ως

αποτέλεσμα την περαιτέρω καταστροφή των πρώιμων αυτών καταλοίπων, όπως και του φυσικού αναγλύφου, αφού σημαντικό τμήμα της βραχώδους επιφάνειας που καταλάμβανε, ισοπεδώθηκε για να διαμορφωθεί το επίπεδο θεμελίωσής του. Οι πλίνθοι, μέσων σωζόμενων διαστάσεων $0,32 \times 0,26 \times 0,09$ μ., φέρουν αποτυπώματα από καμένα ξύλινα στελέχη ενώ η κατάσταση διατήρησής τους και κυρίως η χωροθέτησή τους γύρω από τη συσσώρευση αργών λίθων και αργιλοχώματος υποδεικνύουν ότι είχαν χρησιμοποιηθεί στη στήριξη της ανωδομής μιας πρόχειρης κατασκευής. Πιθανός τρόπος ενσωμάτωσής τους στην τοιχοποιία θα μπορούσε να είναι η καθ' ύψος τοποθέτησή τους για τον σχηματισμό πεσσόμορφων στηριγμάτων που φαίνεται να είχαν πακτωθεί σε σημεία της λιθοδομής σαν ξυλοδεσιές. Εάν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε η κατώτερη πλίνθος, όπου εδραζόταν το ξύλινο κατακόρυφο στέλεχος, θα πρέπει να ήταν ενιαία ενώ οι ανώτερες είτε ήταν όμοιες με αυτήν, διαθέτοντας κεντρική οπή ίσης διαμέτρου με του στελέχους ή, πράγμα πιθανότερο, αποτελούνταν από δύο πάρισα τμήματα, καθένα από τα οποία δεν υπερέβαινε σε μέγεθος το ήμισυ της κατώτατης πλίνθου. Στην περίπτωση αυτή, κάθε πλίνθινο τμήμα διέθετε μια ημικυκλική οπή και αφού τοποθετούνταν μαζί με το όμοιό του, εκατέρωθεν του ξύλινου στελέχους, το στήριζαν από κοινού. Με βάση τις σωζόμενες ενδείξεις, υπολογίζεται ότι η σχηματιζόμενη από τα πάρισα πλίνθινα τμήματα κυκλική οπή είχε διάμετρο 0,15-0,20 μ., αποτελώντας, ουσιαστικά, την υποδοχή του προφανώς ίσης διαμέτρου ξύλινου περαστού στελέχους.¹ Σημειώνεται επίσης ότι σε μάζα αργιλοχώματος σώζεται διαμπερής οπή πιθανόν για την υποδοχή ξύλινου στοιχείου. Δεν αποκλείεται, επομένως, το αργιλόχωμα να κάλυπτε το ανώτερο τμήμα των τοίχων ή και τη στέγη κατά τη μικτή τεχνική πηλού και δοκίδων από φθαρτό υλικό όπως π.χ. καλάμια. Σε κάθε βέβαια, περίπτωση η εδώ προτεινόμενη ανασύνθεση είναι εντελώς υποθετική και χρήζει περαιτέρω τεκμηρίωσης (Εικ. 1).

Η κεραμική της ΠΜ IB-II φάσης (Πίν. I) περιλαμβάνει κυρίως ανοιχτά και λιγότερο κλειστά χρηστικά αγγεία, όπως κύπελλα, φιάλες διαφόρων τύπων (Πίν. I, πρώτη και δεύτερη σειρά), λεκανίδες, αμφοροειδή, ευρύστομες πρόχους-τσαγιέρες, τριποδικά μαγειρικά σκεύη, πλαθάνους, πιθοειδή και καδόσχημα τύπου «κυψέλης» με βαθιές εγχαράξεις στην εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός, ανάλογα με την όπτηση, είναι καστανός και κυρίως καστανέρυθρος ως πορτοκαλέρυθρος με αρκετές προσμίξεις. Πολλά θραύσματα, τόσο κλειστών όσο και ανοικτών αγγείων, φέρουν βουρτσωτή διακόσμηση (Πίν. I, τρίτη σειρά αριστερά). Τα λεπτότερα θραύσματα καλύπτονται με στιλπνό καστανό ή καστανέρυθρο επίχρισμα ενώ στα χαρακτηριστικά όστρακα ανήκουν τμήματα κυπέλλων με έντριπτη γραμμική στίλβωση ρυθμού Πύργου (Πίν. I, τελευταία σειρά), χείλος φιάλης με διακόσμηση ρυθμού Βασιλικής (Εικ. 2) και θραύσματα από γεφυρόστομα αγγεία με διακόσμηση ρυθμού Κουμάσας (Πίν. I, τρίτη σειρά δεξιά). Στο νοτιοανατολικό τμήμα του *Χώρου 1*, κοντά στα βραχώδη εξάρματα, βρέθηκαν αρκετά εργαλεία λειασμένου και αποκρουσμένου λίθου κυρίως από οψιδιανό αλλά και πυριτόλιθο (βλ. κείμενο Don Evely στο παρόν άρθρο) ενώ στο βορειότερο συλλέχθηκε σύνολο από οστέινους οπείς. Στον ΠΜ IB-II ορίζοντα ανήκει και μία πυραμιδόσχημη σφραγίδα-περίαπτο από ελαιοπράσινο στεατίτη με αδρές ακανόνιστες εγχαράξεις στη σφραγιστική της επιφάνεια (Εικ. 3-4).

¹ Ευχαριστούμε θερμά τον συνάδελφο Αλέξανδρο Καστανάκη για τις σχετικές σχεδιαστικές αναπαραστάσεις.

Εικ. 2. Θραύσμα από το χείλος φιάλης με διακόσμηση ρυθμού Βασιλικής.

Στην επόμενη οικιστική φάση ανήκουν δύο τοιχοδομές που ορίζουν, σε συνδυασμό με τα βραχώδη εξάρματα της θέσης, τρεις χώρους, ο βορειότερος από τους οποίους απέδωσε τη μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής. Σε όλη την έκταση των χώρων αυτών, που φαίνεται ότι ανήκαν σε μια μικρή οικιστική μονάδα, ανασκάφηκε μέχρι το σταθερό μία ενιαία, έντονα αναμοχλευμένη επίχωση καστανού χρώματος μέσου πάχους 0,50 μ., με ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι, ΜΜ Ι, ΜΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜΙΑ και αρκετά εμβόλιμα Βυζαντινά, Ενετικά-Τουρκικά και Νεωτερικά όστρακα. Και εδώ παρατηρήθηκε εκτενής καταστροφή των αρχαίων αρχιτεκτονικών λειψάνων από τις συνεχείς μεταχρήσεις του χώρου. Οι τοιχοποιίες της συγκεκριμένης φάσης σώζονται στο ύψος της υποθεμελίωσης με προσανατολισμό στον άξονα Α-Δ όπως και η ΠΜ ΙΒ-ΙΙ κατασκευή. Ο βράχος στο βόρειο και κεντρικό τμήμα λειτούργησε υποστηρικτικά ενώ ίχνη από το δάπεδο/α δεν σώθηκαν.

Όπως προαναφέρθηκε, συλλέχθηκε κυρίως αποσπασματική κεραμική, στην πλειονότητά της ακόσμητη, περιόδων ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ, ΜΜ ΙΒ και ΜΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ, ενώ προς το παρόν δεν έχουν εντοπιστεί χαρακτηριστικά ΜΜ ΙΙ θραύσματα (Δημοπούλου 1986, 31). Γενικά, το σχηματολόγιο δεν διαφοροποιείται σημαντικά ενώ διαπιστώνεται συνέχεια στην παραγωγή των ίδιων τοπικών κεραμικών εργαστηρίων, που παραμένουν προσηλωμένα σε

Εικ. 3-4. ΠΜ ΙΒ-ΙΙ σφραγίδα-περίαπτο από ελαιοπράσινο στεατίτη.

Εικ. 5-6. MM IB ενσφράγιση λαβή αμφορέα.

συγκεκριμένα τυπολογικά πρότυπα στη διάρκεια και των δύο ανακτορικών περιόδων, όπως και στην περίπτωση του μινωικού «κεντρικού κτηρίου» στο Καστέλλι Πεδιάδας (Ρεθεμιωτάκης 1997, 31). Τα περισσότερα διαγνωστικά παλαιοανακτορικά και νεοανακτορικά θραύσματα ανήκουν κυρίως σε αγγεία πόσης διαφόρων τύπων και προχυτικά. Αρκετά είναι επίσης τα σκεύη τροφοπαρασκευής και σερβιρίσματος, οι πίθοι διαφόρων μεγεθών και τα καδόσχημα τύπου «κυψέλης». Η νεοανακτορική κεραμική περιλαμβάνει και κάποια πιθανόν βιοτεχνικής χρήσης σκεύη (Πίν. V, τελευταία σειρά). Οι πηλοί, με πιθανές πηγές προέλευσης στην ευρύτερη περιοχή του Θραψανού, παραπέμπουν στο λεγόμενο Εργαστήριο της Πεδιάδας, με εξαίρεση τις ελάχιστες εισαγωγές από τη βορειοκεντρική Κρήτη και τη Μεσαρά, που έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί μακροσκοπικά (Macdonald, Knappett 2007, 156, Rethemiotakis, Christakis 2004, 169-170, 2011, 202). Στα χαρακτηριστικά θραύσματα της ΠΜ III-MM IA λεπτότεχνης κεραμικής ανήκουν δισκοειδείς βάσεις από άωτα κύπελλα τύπου “egg-cup” και κάτω τμήμα από κύπελλο με διακόσμηση λευκού ρυθμού σε πρώιμη πολυχρωμία (Πίν. II, πρώτη σειρά), ενώ αυτά της MM IB περιλαμβάνουν λίγα τοιχώματα τροπιδωτών, ανάμεσα στα οποία ένα με

Εικ. 7-8. MM IB ενσφράγιση λαβή αμφορέα.

Εικ. 9. MM III B-YM IA θραύσμα κλειστού αγγείου με διακόσμηση πτυχωτού ρυθμού χελωνίου.

Εικ. 10. MM III B-YM IA θραύσμα κλειστού αγγείου με διακόσμηση πτυχωτού ρυθμού χελωνίου.

στιλπνό καστανέρυθρο επίχρισμα, πιθανόν προϊόν του εργαστηρίου στο Καστέλι Πεδιάδας (Πίν. II, δεύτερη σειρά αριστερά), και ημισφαιρικών κυπέλλων, βάσεις κυπέλλων τύπου “tumbler” (Πίν. II, δεύτερη σειρά δεξιά), αρκετά τμήματα πίθων και λίγα θραύσματα αγγείων διαφόρων τύπων με γραπτή διακόσμηση καμαραϊκού ρυθμού (Πίν. II, κάτω σειρά). Στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα εγγράφονται και δύο αποσπασματικά σωζόμενες ενσφράγιστες λαβές αμφορέων (Εικ. 5-8), πιθανόν εισηγμένες από την βορειοκεντρική Κρήτη και δη την περιοχή της Κνωσού (για τη διάδοση των ενσφράγιστων παλαιοανακτορικών λαβών και τις πιθανές ερμηνείες τους βλ. Weingarten 2015).

Ο κύριος όγκος της καλύτερα διατηρημένης νεοανακτορικής κεραμικής (Πίν. III-V) αντιστοιχεί σε άωτα κωνικά κύπελλα, λοπάδια (saucers) με έξω νεύον επιπεδούμενο πάνω χείλος και κυλινδρικά κύπελλα ενώ τα μόνωτα ημισφαιρικά κύπελλα είναι σαφώς λιγότερα (βλ. και Ρεθεμιωτάκης 1997, 45). Τα διακοσμημένα νεοανακτορικά όστρακα είναι συνήθως ολόβαφα σε όλες τις πιθανές αποχρώσεις του καστανού ενώ σε ελάχιστα σώζονται δυσκαθόριστα γραμμικά κοσμήματα ή συνηθέστερα ολόβαφα δισκία που αποδίδονται με επίθετη υπόλευκη βαφή στο σκοτεινόχρωμο βάθος. Την υστερότερη, MM III B-YM IA, φάση εκπροσωπούν τμήματα άωτων κωνικών κυπέλλων και μόλις δύο θραύσματα ισάριθμων κλειστών αγγείων με διακόσμηση πτυχωτού ρυθμού χελωνίου (Εικ. 9-10). Γενικά, η νεοανακτορική κεραμική χαρακτηρίζεται από εμφανείς κατασκευαστικές ατέλειες ενώ παρατηρούνται έξεργοι, ανομοιόμορφοι δακτύλιοι τροχού στο εσωτερικό ακόμη και των λεπτότεχνων αγγείων πόσης.

Στρωματογραφική, τέλος, τομή στο βορειοδυτικό όριο του χώρου αποκάλυψε άτακτη, μη οριοθετημένη στον χώρο, συγκέντρωση ΠΜ IB-IIA, MM I, MM III, Βυζαντινών-Νεωτερικών οστράκων, η οποία εκτεινόταν ως τις παρυφές της βόρειας κλιτύος του υψώματος. Πιθανόν, συνιστά απορρίψεις έπειτα από τους περιοδικούς καθαρισμούς των χώρων κατοίκησης ή ίσως στο πλαίσιο διαμόρφωσης του οικοπέδου για την κατασκευή του σχολείου. Στον σωρό αυτό βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, τμήμα ευρύστομου νεοανακτορικού αγγείου με επίθετο πλαστικό ομοίωμα «ρινόκερου ορύκτη» εσωτερικά του χείλους (Εικ. 11) και θραύσμα πιθανόν αρχιτεκτονικού ομοιώματος (Εικ. 12) των νεοανακτορικών χρόνων.

Εικ. 11. Θραύσμα ανοικτού αγγείου με επίθετο πλαστικό ομοίωμα «ρινόκερου ορύκτη».

Εικ. 12. Πήλινο αρχιτεκτονικό ομοίωμα (;).

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τα ανασκαφικά δεδομένα από τη σωστική διερεύνηση στο ύψωμα *Βορνό – Πύργος*, μολονότι αποσπασματικά λόγω της διαχρονικής χρήσης και της μικρής έκτασης του χώρου που ανασκάφηκε, τεκμηριώνουν τη γνωστή από δεκαετίες σημασία του Σαμπά, εντάσσοντάς την στις σημαντικότερες θέσεις της Εποχής του Χαλκού στις όμορες επαρχίες Πεδιάδας και Μονοφατσίου. Τη μακροχρόνια κατοίκηση στο *Βορνό – Πύργος*, όπου φαίνεται πως υπήρχε ένας αδιερεύνητης έκτασης, ακμαίος μινωικός οικισμός, ευνόησαν η φυσικά οχυρή, περίοπτη θέση του χώρου και το προνομιούχο φυσικό περιβάλλον, που εξασφάλιζε άμεση πρόσβαση σε παραγωγική γη, πηγές νερού και νευραλγικά οδικά περάσματα. Τα στοιχεία αυτά χαρακτηρίζουν όλους τους εύρωστους προϊστορικούς οικισμούς της Πεδιάδας, η οποία, όπως είναι γνωστό, αποτελεί την πιο εύφορη περιοχή της Κεντρικής Κρήτης μετά τη Μεσαρά (Panagiotakis 2003, Christakis 2008, 166, 174, Rethemiotakis, Christakis 2011, 208). Δεν είναι τυχαίο ότι πρόσφατες επιφανειακές έρευνες στην ευρύτερη περιφέρεια του Σαμπά επιβεβαιώνουν τον μεγάλο αριθμό των οικιστικών θέσεων κατά τους ΠΜ, ΜΜ Ι και ΜΜ ΙΙΙ χρόνους προπάντων σε λόφους και χθαμαλά υψώματα (Panagiotakis 2003, 413-415). Η πυκνή αυτή διασπορά μαρτυρεί την εντατική κατάληψη και χρήση της περιοχής, ίσως στο πλαίσιο ανάπτυξης μιας σειράς μικρών ημιορεινών οικιστικών μονάδων με μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία (Panagiotakis 2004, Rethemiotakis, Christakis 2011, 208).

Κάτω από αυτό το πρίσμα, ο μακρόβιος οικισμός στο *Βορνό – Πύργος* βασίζεται στην πλήρη και προσεκτική διαχείριση των διαθέσιμων φυσικών πόρων, με τη γη και τα προϊόντα της να εξασφαλίζουν την πολυπόθητη αυτάρκεια για χρόνια. Η κεραμική και των δύο κύριων οικιστικών φάσεων εγγράφεται στο πλαίσιο διαχείρισης της καθημερινότητας, συνιστώντας ένα σχηματολόγιο που δεν διαφοροποιείται σημαντικά για γενιές. Το σχετικά μικρό ποσοστό εισηγμένων αγγείων επιβεβαιώνει τις σχέσεις του οικισμού με την βορειοκεντρική Κρήτη και τη Μεσαρά (Rethemiotakis, Christakis 2004, 2011).

Όπως όλα δείχνουν, ο Σαμπάς και άλλοι παλαιοανακτορικοί και πρώιμοι νεοανακτορικοί οικισμοί της περιοχής συνθέτουν ένα δυναμικό οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον που ευνοούσε, παράλληλα με τη επιβίωσή τους, την επιδεικτική κατανάλωση

του πλεονάσματος από τις κατά τόπους αρχηγείες (Rethemiotakis, Christakis 2011, 208-209). Σύμφωνα με τους Ρεθεμιωτάκη και Χρηστάκη, ήδη κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο υπήρχαν στην ενδοχώρα της Πεδιάδας πολλά ανεξάρτητα, συντηρητικά, τοπικά κέντρα, καθένα από τα οποία είχε τη δική του σφαίρα επιρροής και δράσης (Rethemiotakis, Christakis 2011, 212). Οι τοπάρχες ακολουθούσαν τη δική τους στρατηγική για την απόκτηση και κυρίως τη διατήρηση της θέσης τους, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ολοένα και πιο δυναμικού, και συνάμα ανταγωνιστικού και ασταθούς κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος, που δικαιολογούν, τουλάχιστον έως έναν βαθμό, την αδυναμία μετεξέλιξης κάποιου από αυτά σε «ανάκτορο», την ύπαρξη ενός ιδιαίτερου οργανωμένου συστήματος επικοινωνίας μέσω των φρυκτωριών, καθώς επίσης την υποχώρησή τους κατά τη ΜΜ ΙΙ και τη βραχύβια αναβίωσή τους κυρίως στη ΜΜ ΙΙΙ και λιγότερο στη ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ περίοδο οπότε και ιδρύεται, με τη σφραγίδα της Κνωσού, το «ανάκτορο» στον Γαλατά (Rethemiotakis, Christakis 2011, 213-214). Φαίνεται ότι στο προτεινόμενο αυτό μοντέλο εγγράφεται και ο οικισμός στο Βορνό – Πύργος ενισχύοντάς το περαιτέρω.

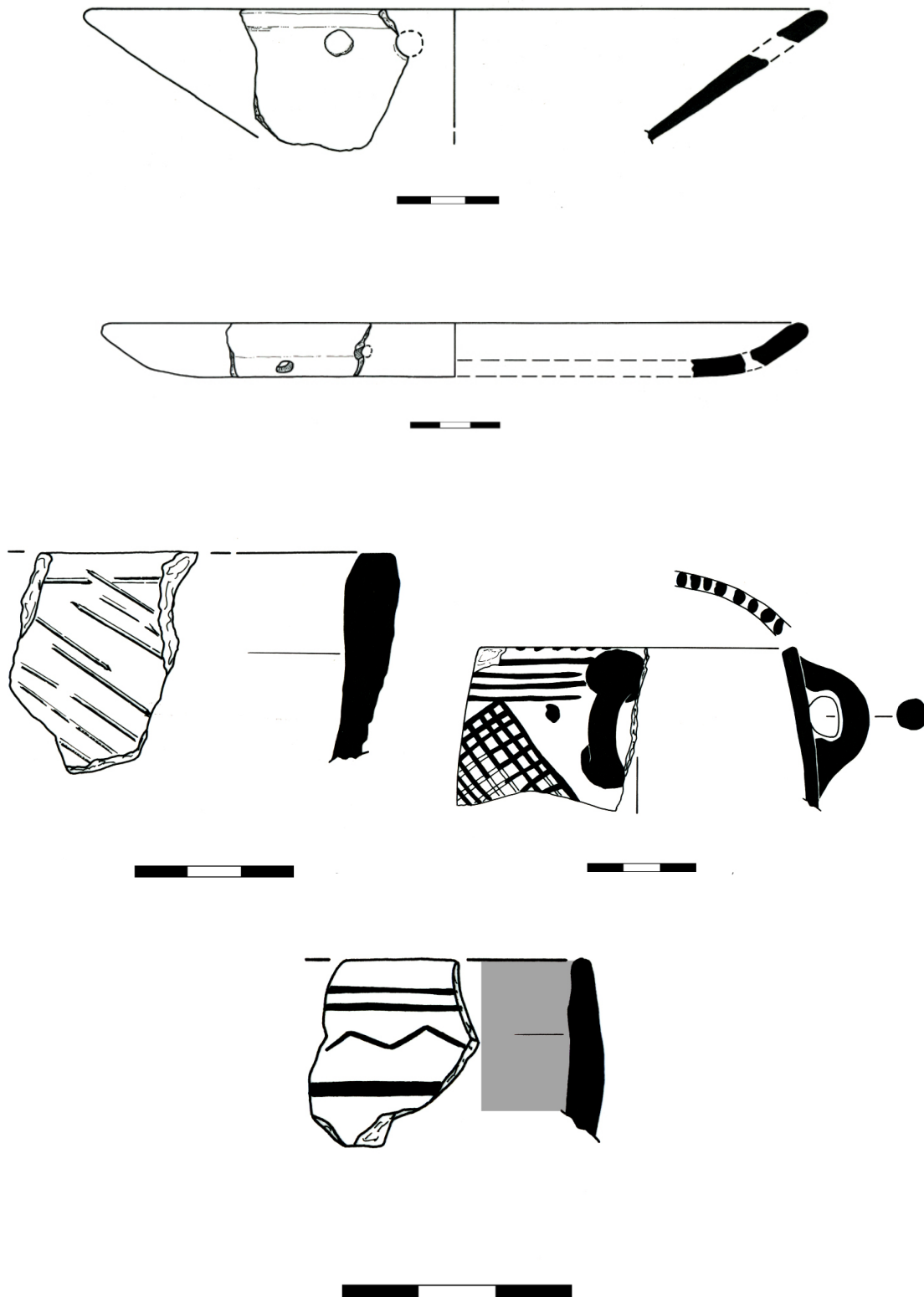
Καλλιόπη Γκαλανάκη, Χριστίνα Παπαδάκη

THE OBSIDIAN

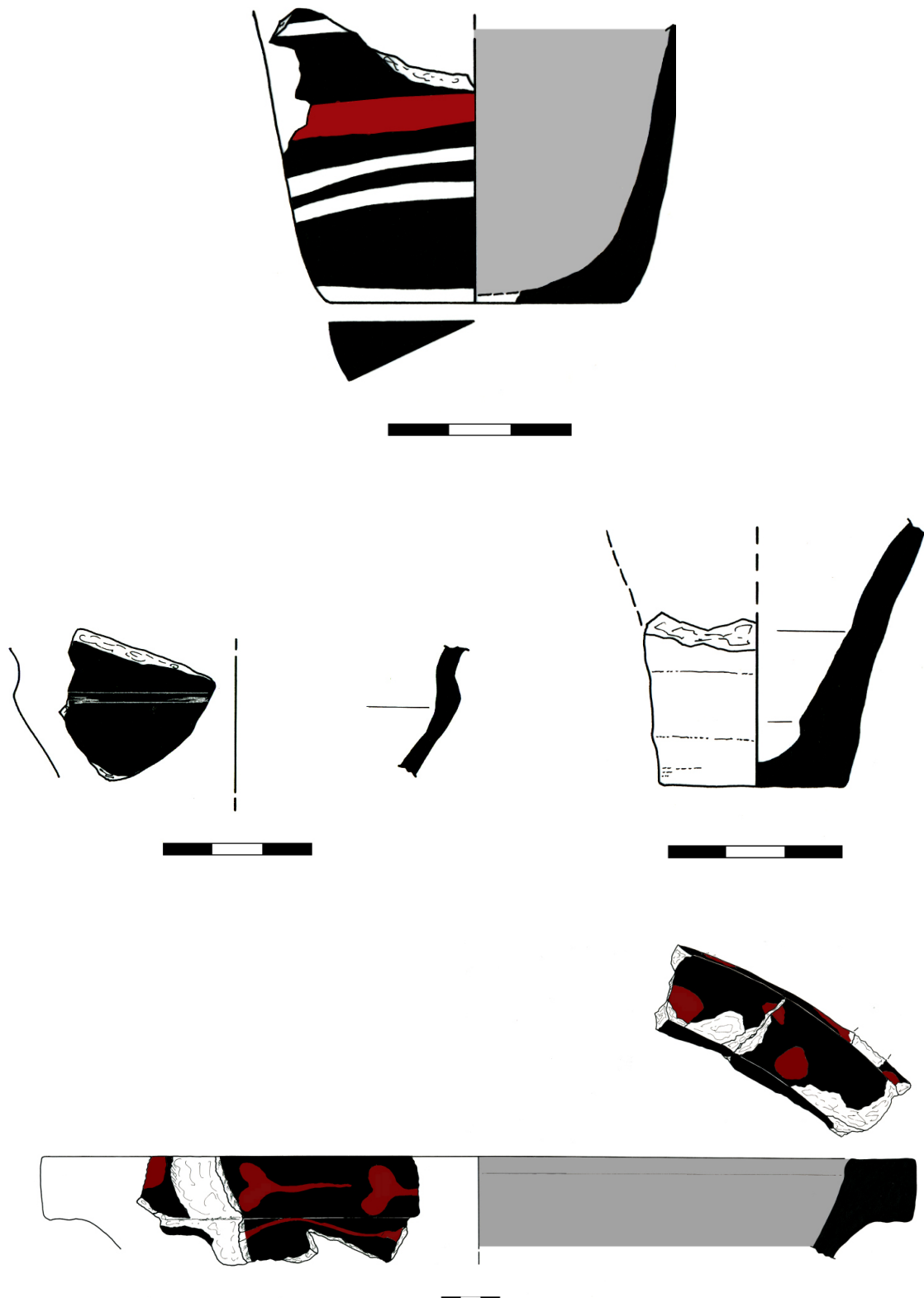
The *obsidian* from Samba, taken *in toto* and without attempting to subdivide it into room or date contexts comes to some 56 pieces. They are all small in size, with only the largest chunks measuring more than 2.5 cm on their longest axis. All can be readily accommodated as debris from and parts of the end products in the knapping process of prismatic blade production by indirect pressure. This and their size most assuredly place them within the native technologies, owing nothing to the larger Cycladic pieces.

None are complete, except insofar as a flake or chunk is entire as it stands. No certain part of a core was recovered, but 3 crested blades and a few 1st series blades make it probable that the full reduction process was carried out on site. A good 25 items (equally flakes or angular chunks) belong generally to the preparation of the core, or in its correction in use: none surviving have any obvious signs of cortex remaining. About 30 blade fragments were recovered: 3 distal, 15-20 medial and 5 proximal. 2 or 3 can be termed bladelets from their diminutive size. Because no cleaning of the blades was carried out in this speedy assessment, one cannot comment on the degree or nature of the edge damage: one would certainly expect some to be present on the blade fragments, especially the medial parts.

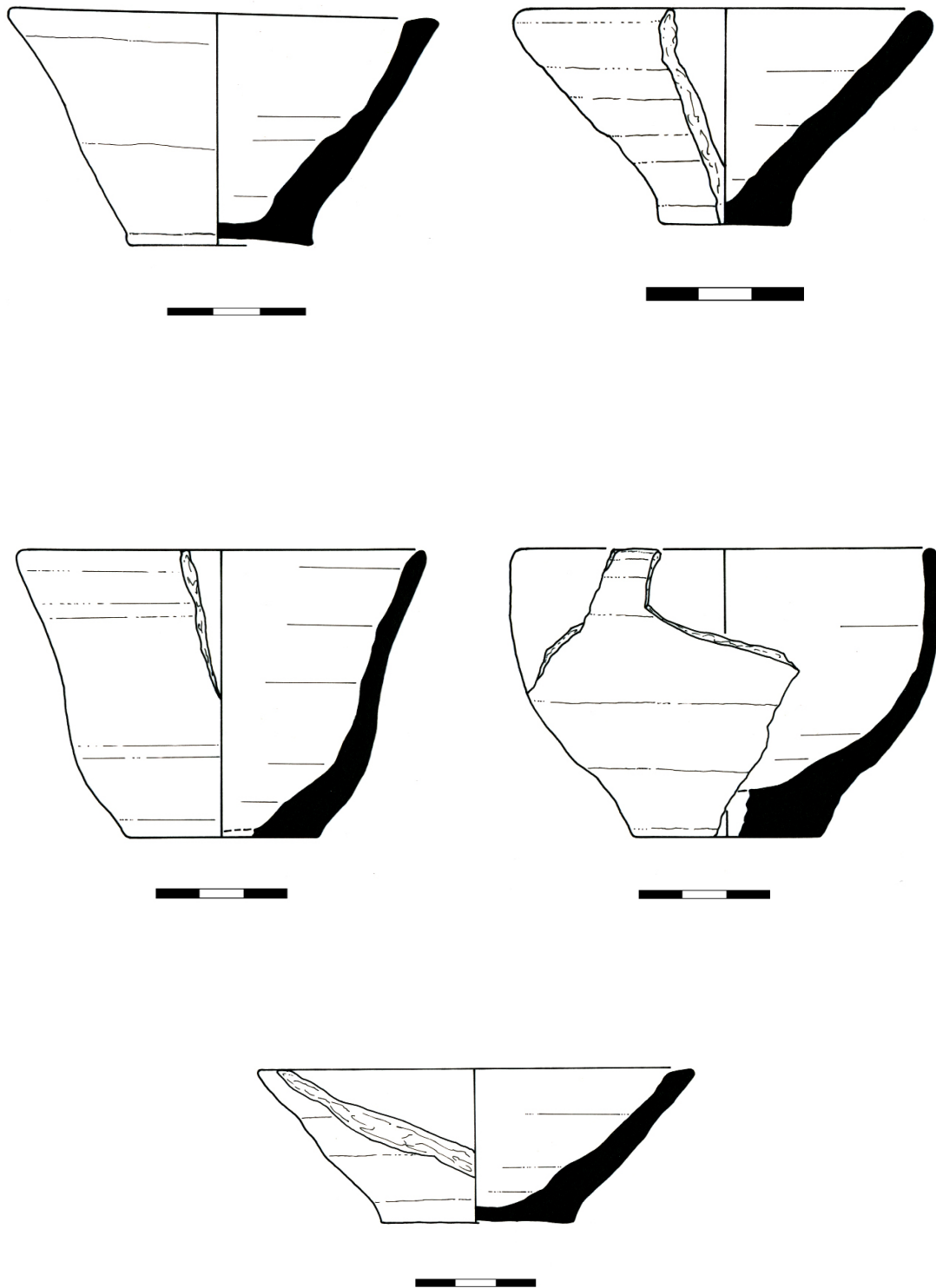
Don Evely

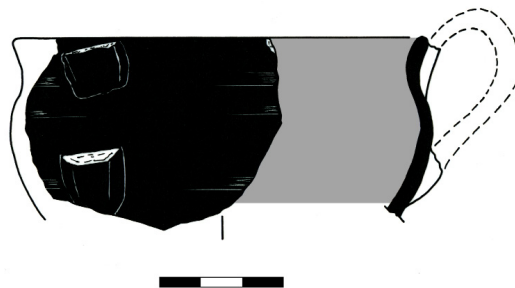
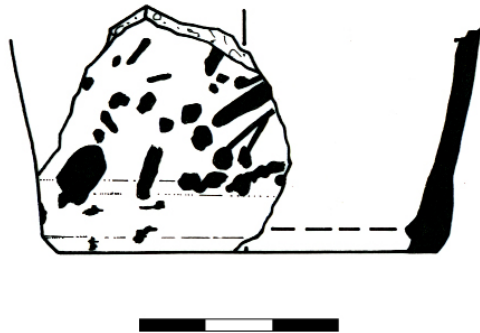
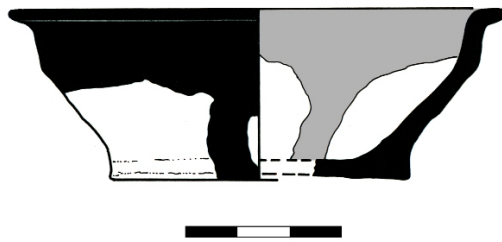
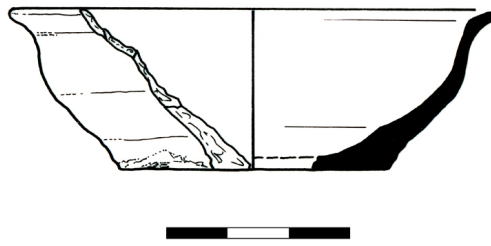
Πίν. Ι. ΠΜ ΙΒ-ΙΙ κεραμική.

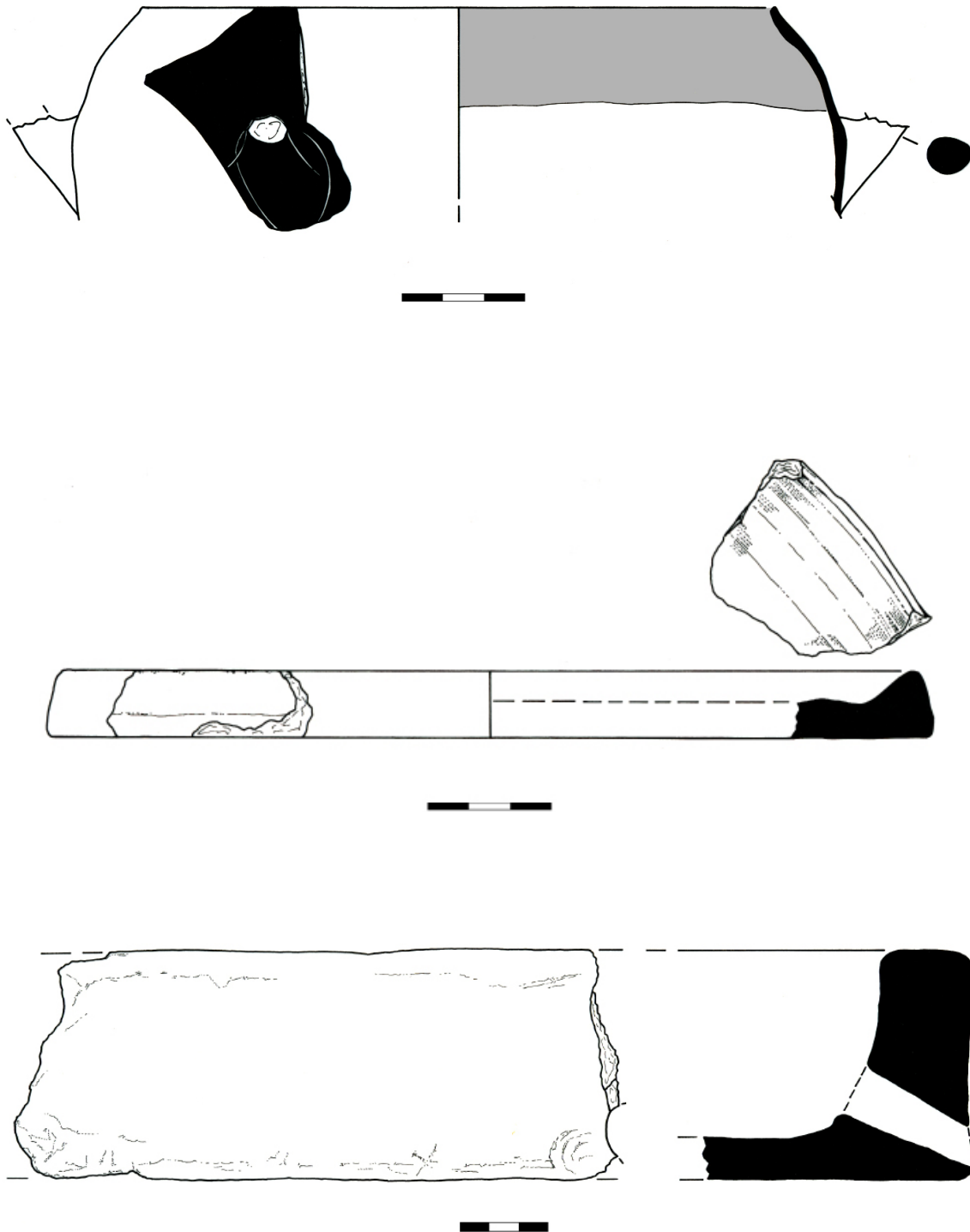
Πίν. ΙΙ. ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ κύπελλο λευκού ρυθμού σε πρώιμη πολυχρωμία (πάνω),
ΜΜ ΙΒ τροπιδωτό κύπελλο (μέσον αριστερά) και κύπελλο τύπου tumbler (μέσον δεξιά),
ΜΜ ΙΒ πίθος με διακόσμηση καμαραϊκού ρυθμού (κάτω).

Πίν. III. Άωτα κύπελλα διαφόρων τύπων – Νεοανακτορική περίοδος.

Πίν. IV. Λοπάδια και κύπελλα – Νεοανακτορική περίοδος.

Πίν. V. Νεοανακτορικά αγγεία διαφόρων τύπων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- K.S. Christakis (2008), *The Politics of Storage. Storage and Socio-political Complexity in Neopalatial Crete* (Prehistory Monographs 25), Philadelphia.
- E. K. Γκαλανάκη, X. Παπαδάκη, D. Evely (2015), «Σωστική ανασκαφική έρευνα στον Σαμπά Πεδιάδας», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 3, Ρέθυμνο, 209-215.
- C.F. Macdonald, C. Knappett (2007), *Knossos: Protopalatial Deposits in Early Magazine A and the South-West Houses*, BSA Suppl. 18, London.
- N. Panagiotakis (2003), «L'évolution archéologique de la Pediada (Crète Centrale): premier bilan d'une prospection», *BCH* 127, 413-415.
- N. Panagiotakis (2004), «Contacts between Knossos and Pediada region in Central Crete», in G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (eds.), *Knossos: Palace, City, State*, BSA Studies 12, 177-186.
- Δ. Παπαδημητρίου (1971), *Το Ηράκλειον και ο Νομός του*, Ηράκλειον.
- J.D.S. Pendlebury, M.B. Money-Coutts, E. Eccles (1934), «Journeys in Crete», *BSA* 33, 80-100.
- Γ. Ρεθεμιωτάκης (1997), «Το μινωικό 'κεντρικό κτήριο' στο Καστέλλι Πεδιάδας», *ΑΔ* 47-48, 29-64.
- G. Rethemiotakis, K.S. Christakis (2004), «Cultural interaction between Knossos and Pediada: the evidence from the Middle Minoan IB pottery», in G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (eds.), *Knossos: Palace, City, State*, BSA Studies, 169-174.
- G. Rethemiotakis, K.S. Christakis (2011), «Landscapes of power in Protopalatial Crete: New evidence from Galatas, Pediada», *SMEA* 53, 195-218.
- Γ. Σακελλαράκης (1983), «Σαμπάς Πεδιάδας, το πρώτο γλυπτό της μινωικής Κρήτης», *Lyktos* 1, 1-5.
- I.F. Sanders (1982), *Roman Crete*, Warminster.
- E. Σαπουνά-Σακελλαράκη (1983), «Το ειδώλιο των Σαμπά και τα άμορφα λίθινα ειδώλια της πρώιμης εποχής του Χαλκού στην Κρήτη», *ΑΕ*, 42-74.
- T.A.B. Spratt (1865), *Travels and Researches in Crete*, London.
- J. Weingarten (2015), «Old, worn and obscured: stamped pot handles at Pyrgos», in C.F. Macdonald, E. Hatzaki, S. Andreou (eds.), *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*, Athens, 71-75.